

درباره کوچه حوض خرابه که بناهای دوره قاجار تا پهلوی، هنوز در آن نشانه حیات دارند و دیده می‌شوند

یادگار محوطه سبز میدان و کوچه قراولخانه

رضا سلیمان‌نوری| کوچه امیرالمؤمنین^(ع) یا آن طور که قدیمی‌ها می‌گویند، «حوض خرابه»، یکی از کوچه‌های کهن سال مشهد است؛ معبری که ادامه کوچه دروازه دولا‎ب قدیم(راد کنونی) بوده است و مسیر مستقیم مسافران از دروازه دولا‎ب و دروازه میرعلمون به پایین خیابان نیز محسوب می‌شود. این کوچه در طول عمر دوقرنی خود، شاهد تغییرات گسترده‌ای بوده است، به‌نحوی‌که

کتیبه قدیمی بر روی دیوار کوچه از سمت داد‌خواه ۲

کوچه حوض خرابه و نام‌های دیگرش

عمر تابلوی کوچه امیرالمؤمنین ^(ع) که بر سردر کوچه حوض خرابه نصب شده است، به دو سال هم نمی‌رسد و این معبر پیش از این با دو شماره کمتر، امیرالمؤمنین ^(ع) ۴ نام داشته که با اضافه شدن یک فرعی، تغییر عدد پیدا کرده است. ناگفته نماند که در ابتدای این معبر، نام کوچه شهید علیرضاداد‌خواه را هم می‌توان دید که یکی از شهدای دوران جنگ تحمیلی و ساکن این کوچه بوده است.
باین‌حال کوچه امیرالمؤمنین ^(ع) ۶ در سال‌های قبل از ایجاد بولوار امیرالمؤمنین ^(ع)، به نام‌های گوناگونی در بین مردم مشهور بوده است. درواقع، بخش نخست این کوچه(از بولوار امیرالمؤمنین ^(ع) تا محدوده حسینیه زابلی‌های ارض اقدس) که بخش انتهایی میدانگاهی حوض خرابه محسوب می‌شود، در نقشه‌های قدیم شهر با نام کوچه «حمام‌نو» معرفی شده و ادامه مسیر آن هم تا کوچه قراولخانه(شهید سالاری مقدم کنونی) حوض خرابه نام داشته است.
همچنین در برخی نقشه‌های مربوط به آغاز طرح بازسازی اطراف حرم مطهر، این کوچه به نام گذر «راد» شناخته شده که دلیل آن‌هم ایجاد مرکز محله راد در بخش میانی آن است. علاوه بر این‌ها، شهرداری نیز ورودی کوچه را از سمت کوچه شهید سالاری مقدم درکنار نام شهید داد‌خواه، با نام سالاری مقدم ۶ ثبت کرده است.

حوض خرابه در دوران پهلوی

کوچه حوض خرابه در دوران پهلوی نیز تغییرات مختلفی را به خود دیده است. تحولات کوچه در نیمه نخست این دوران، بیشتر در حوزه کوچک‌تر شدن پلاک‌های مسکونی و ظهور فرعی‌های جدید بوده، اما این تغییرات در نیمه دوم این دوره، بیشتر در حوزه کالبدی و تخریب بناهای قدیمی و ساخت بناهای جدید، دسته‌بندی‌شدنی است.
براساس آنچه در نقشهٔ ۱۳۱۰ ترسیم شده است، تعداد فرعی‌های شرقی این مسیر حداقل سه دوره کوتاه هفت‌ساله گذشته از هنگام ترسیم نقشه هرتسفلد، یک کوچه بیشتر شده و به شش کوچه افزایش پیدا کرده است. افزایش تعداد کوچه‌ها در نقشه سال ۱۳۳۲ بارزتر است، به‌طوری‌که در این نقشه، تعداد فرعی‌های غربی و شرقی به هشت و یازده عدد افزایش پیدا می‌کند. در این نقشه، از مجموع هشت فرعی غربی کوچه، مانند دوران قاجار، فقط فرعی‌های اول و چهارم بن بست نیستند وبقیه فرعی‌ها، کوچه‌هایی باطول کم هستند که بر اثر تقسیم پلاک‌های بزرگ به پلاک‌های کوچک‌تر ایجاد شده‌اند. همچنین از یازده فرعی شرقی، فرعی‌های ۴، ۲، ۶ و ۸ بن بست نبودند و پس از یکی دو تقاطع به کوچه موسوم به «حاج حسین» یا مسجد امام‌هادی ^(ع) ختم می‌شده‌اند.

نکته جالب درباره فرعی‌های شرقی، وضعیت دو فرعی شماره ۵ و ۱۰ است که هر دو با وجود طول نسبتاً زیادشان، بن بست هستند. این امر نشانه تقسیم‌های بی‌شمار یک یا چند پلاک بزرگ مجاور یک‌دیگر به قطعات کوچک‌تر در گذشت زمان است. نکته درخور توجه دیگر درباره وضعیت کوچه مد نظر در آن دوران، حفظ برخی بناهای قدیم کوچه با وجود از دست دادن کاربری آن‌هاست. یکی از این بناها، حوض آب قدیمی کوچه است که به‌گواه اسناد، دلیل سکونت مردم در این بخش از شهر محسوب می‌شود. این بنا هرچند در ابتدای دوران پهلوی به حالت نیمه‌مخروبه درآمد و موجب شد این کوچه دربین مردم به کوچه حوض خرابه مشهور شود، تا پایان دوران پهلوی به همان صورت باقی ماند. همچنین دو بنای جانشین حوض خرابه، یعنی آب‌انبار عمومی که پس از تخریب حوض در مجاورت آن ساخته شد و منبع آب دارای موتورخانه که چندی بعد جانشین آب‌انبار شد، پس از راه‌اندازی سیستم لوله‌کشی آب آشامیدنی در شهر، تخریب نشدند و تا چند سال پس از دوران پهلوی نیز بقایای رهاشده آن‌ها در محدوده میانی کوچه، مشاهده‌شدنی بود.

هنوز در آن نشانه حیات دارند و دیده می‌شوند

یادگار محوطه سبز میدان و کوچه قراولخانه

اکنون در آن، هم‌زمان می‌توان بناهایی متعلق به سه دوره قاجار تا انقلاب اسلامی را مشاهده کرد؛ موضوعی که آن را به کوچه‌ای سرگردان بین سنت و مدرنیته و معلق بین گذشته و امروز تبدیل کرده است و به همین دلیل، می‌تواند نمونه خوبی برای بررسی تغییرات معماری در مشهد باشد.

کوچه حوض خرابه بر روی نقشه قاجاری دالمج

حوض خرابه در دوره قاجار

نشان حوض خرابه را می‌توان در قدیمی‌ترین نقشه اجتماعی شهر یعنی نقشه‌دالمج(ترسیم‌شده در سال ۱۲۴۸ خورشیدی) مشاهده کرد. در این نقشه، کوچه حوض خرابه، مسیری است که با یک شکستگی کوچه در بخش میانی، از محوطه سبز میدان کهنه، آغاز و به کوچه قراولخانه ختم می‌شود. این مسیر شمالی– جنوبی، آن زمان دارای چهار فرعی غربی و پنج فرعی شرقی بوده است که فرعی‌های اول و آخر غربی، بن بست بوده‌اند و دو فرعی دیگر پس از چند تقاطع به محدوده قبرستان موسوم به «قبرمیر» ختم می‌شده‌اند. همچنین دو فرعی نخست شرقی آن دوران کوچه، نوعی عقب‌گرد داشته‌اند، اما سه فرعی دیگر بن بست بوده‌اند و در انتهای هرکدام، منزلی بزرگ قرار داشته که دیوار آن‌ها در مجاورت باروی شهر قرار می‌گرفته است. وضعیت کوچه حوض خرابه تا سال ۱۳۰۳ خورشیدی که دیگر،

حوض خرابه پس از انقلاب اسلامی

کوچه حوض خرابه در سال‌های نخست پس از انقلاب و تا قبل از اجرای طرح نوسازی پیرامون حرم مطهر رضوی، تغییر ساختاری خاصی را به خود ندیده است. در این دوران مانند نیمه دوم دوران پهلوی، برخی پلاک‌های بزرگ با تغییر مالک یا تعلق یافتن به ورته، به پلاک‌های کوچک‌تر تقسیم شدند. همچنین برخی خانه‌های این محدوده، کاربری مسکونی خود را از دست دادند و به خانه مسافر تبدیل شدند. کوچه با اجرای طرح نوسازی اطراف حرم مطهر رضوی، تغییرات بسیاری پیدا کرد و بسیاری از پلاک‌های مسکونی و عمومی آن، تخریب و تبدیل به پروژه‌های اقامتی متعدد شدند. اکنون در بخش میانی حوض خرابه، چندین پروژه اقامتی بلندمرتبه در حالی به خدمات‌دهی به مسافران خاص خود مشغول هستند که در بخش ابتدایی کوچه یعنی تقاطع این محور و بولوار امیرالمؤمنین ^(ع)، دو زمین محصور برای اجرای دو پروژه بلندمرتبه، چشم‌هنگذران راادیت می‌کند. همچنین حداقل این دو زمین محصور با مرکز محله راد – که زمانی میزبان بنای حوض خرابه و آب‌انبار عمومی بود و اکنون چندین پروژه بلندمرتبه را میزبانی می‌کند– چند واحد مسکونی رهاشده درکنار یک پست برق و دو نانوائی و چند زمین

نامداران و بزرگان کوچه حوض خرابه

قدیمی‌ترین نامی که در اسناد موجود به عنوان ساکن کوچه حوض خرابه شناخته شده است، «ملایوسف مروی» نام دارد که فرزندش در سال ۱۳۱۶ قمری یعنی حدود ۱۲۰ سال پیش، دکانی را واقع مسجد ائمه‌بقیع کرده است، اما مشهورترین نامی که برای مردم قدیم مشهد اشناست، مرحوم آیت‌ا…سیدحسن درافشان، از استادان قدیمی قرائت قرآن و یکی از شاگردان ممتاز سیدمحمد عرب است که هنوز هم دارالقرآن وی در این کوچه به فعالیت خود ادامه می‌دهد. محمد یوسفی، یکی از نخستین ایجادکنندگان کارخانه تولید سوسیس و کالباس مشهد، هم بزرگ‌شده کوچه حوض خرابه بوده است. همچنین دکتر دلاسایی در این کوچه رشدنمو پیدا کرده است و منزل اجدادی او با وجود تخریب‌های گسترده، در فرعی شماره ۵

هنوز در آن نشانه حیات دارند و دیده می‌شوند

یادگار محوطه سبز میدان و کوچه قراولخانه

اکنون در آن، هم‌زمان می‌توان بناهایی متعلق به سه دوره قاجار تا انقلاب اسلامی را مشاهده کرد؛ موضوعی که آن را به کوچه‌ای سرگردان بین سنت و مدرنیته و معلق بین گذشته و امروز تبدیل کرده است و به همین دلیل، می‌تواند نمونه خوبی برای بررسی تغییرات معماری در مشهد باشد.

کوچه حوض خرابه بر روی نقشه قاجاری دالمج

نقشه مشخص‌کننده وضعیت کوچه‌های مشهد در دوران قاجار را هرتسفلد ترسیم می‌کند. تغییر چندان‌ی نکرده است و فقط کوچه‌های بن بست قبلی باتوجه به ایجاد کوچه‌ای بزرگ به موازات دیوار باروی شهر، از بن بست خارج شده‌اند. علاوه بر نکات گفته‌شده در بالا و باتوجه به آنچه از بازخوانی دو کتیبه سنگی موجود در محدوده کوچه به دست می‌آید، می‌توان گفت که کوچه حوض خرابه در آن دوران، از کوچه‌های بیرونی مشهد بوده است و برخی ثروتمندان شهر که از نظر مادی توانایی وقف بخشی از دارایی‌های خود را داشته‌اند، در آن می‌زیسته‌اند. همچنین باتوجه به ذکر نام یک روحانی یعنی «ملایوسف مروی» در یکی از این دو کتیبه و نوع زندگی شهری آن دوران مردم مشهد، می‌توان استنباط کرد که تعدادی از مردم مرو که پس از قرارداد آخال و واگذاری بخشی از مناطق شمالی ایران به روسیه تزاری، به مشهد مهاجرت کرده بودند، در این کوچه سکونت داشته‌اند.

رهاشده و البته حسینیه تازه بازسازی کامل شده خاوری‌های مشهد دیده می‌شود. نخستین کتیبه موجود در کوچه که بیانگر وقف یک منزل مسکونی و دو واحد تجاری برای روضه خوانی سیدالشهدا^(ع) ۱، بر دیوار یکی از این دو نانوائی در ابتدای داد‌خواه ۲ نصب شده است. پس از این محدوده هم تا محل مسجد ائمه‌بقیع ^(ع) مشهور به مسجد خورود که میزبان دومین کتیبه موجود در کوچه است، به جز «حسینیه هیئت متحده زابلی‌های ارض اقدس رضوی فدویان خمسه‌النجا» که بر تابلوی بالای آن، سال ۱۲۸۰ خورشیدی حک شده است و همچنین «دارالقرآن مرحوم آیت‌ا… درافشان» و دو پلاک قدیمی دیگر، چند پروژه بلندمرتبه اقامتی خوندنمایی می‌کند. پس از مسجد ائمه‌بقیع ^(ع) از تقاطع کوچه با کوچه قراولخانه قدیم و شهید سالاری مقدم کنونی، نیز یک خانه مسافر، پنج پلاک مسکونی، دو زمین گرفتار در حصارهای فلزی، یک پارکینگ ساخته‌شده بر زمین‌های مسکونی سابق، دو دربند مغازه و یک پروژه عظیم درحال ساخت مشاهده‌شدنی است. پروژه درحال ساخت گفته‌شده درحالی پلاک بزرگ شرقی تقاطع دو کوچه داد‌خواه و سالاری مقدم را به خود اختصاص داده است که در ضلع دیگر تقاطع، به یک دربند پلاک تجاری کوچک، اختصاص پیدا کرده است.

کوچه به حیات خود ادامه می‌دهد. حاج علی قالیباف که از فرش بافان قدیم مشهد بوده است و حاج حسین جعفرنیا، از دیگر ساکنان مشهور حوض خرابه در قرن گذشته هستند. همچنین باید از سیدآتش، سیداحمد حسینی معروف به جگرکی، خاندان‌های رحمانی، عجمی، کهندل و احمدی به عنوان دیگر خانواده‌های قدیمی این کوچه نام برد. شهید علیرضا داد‌خواه هم که اکنون نامش زینت بخش تابلوهای کوچه حوض خرابه است، مشهورترین شهید کوچه محسوب می‌شود. همچنین خانواده خطیبی که اکنون در تنها خانه‌باغ کوچه راد ساکن هستند، تا قبل از اجرای پروژه ارغوان در این محدوده زندگی می‌کردند و پس از آن به خانه‌باغ مقابل مسجد حاج آخوند، نقل مکان کردند و به همین دلیل، شهید مهدی خطیبی را هم باید از شهدای کوچه حوض خرابه دانست.

اعتراض به ادامه مهاجرت یهودیان به فلسطین

زینبی! از سال ۱۳۲۴ نامه‌ای از سفارت ایران در بغداد به وزارت امور خارجه کشورمان می‌رسد که موضوع آن، مهاجرت یهودیان به فلسطین است. این نامه در اواخر بهمن ۱۳۲۴ نوشته شده است و تیترا آن، «مهاجرت یهود به فلسطین» است.

پیش از این نیز نامه دیگری در ۲۲ بهمن سال ۱۳۲۴ به ایران نوشته شده است و از نامه‌ای که درون مایه آن، اعتراض مجلس سنای عراق به مهاجرت یهودیان به فلسطین است، صحبت می‌کند. این اعتراض با امضای صادق‌صام، نایب‌رئیس مجلس سنای این کشور، برای رئیس جمهور آمریکا، نخست‌وزیر انگلستان، مارشان ایتالین، دبیرکل مجلس ملل متحده، رئیس مجلس عوام انگلستان، رئیس مجلس لردها، رئیس مجلس شورای آمریکا، رئیس مجلس سنای آمریکا و دبیرکل جامعه عربی فرستاده شده است.

طبق نامه گفته شده، مجلس سنای عراق در جلسه ۱۰ فوریه سال ۱۹۴۶ با سفیر ایران اجازه می‌دهد به این موضوع اعتراض کند؛ البته معلوم نیست مأمور ایران در عراق چرا باید از سنای عراق اجازه داشته باشد اما وزیرمختار ایران در عراق نوشته است: «مجلس سنای عراق در جلسه ۱۰ فوریه سال ۱۹۴۶ به این جانب اجازه داده که نسبت به قرار دولت انگلستان در ادامه مهاجرت یهود به فلسطین برخلاف تعهداتی که در کتاب سفید به خاتمه مهاجرت سپرده است، اعتراض نمایم».

در ادامه نامه، موضع نماینده ایران در عراق هم در این باره معلوم می‌شود: «اتخاذ این تصمیم آشکار برخلاف تعهداتی است که درباره موقوف داشتن مهاجرت، سپرده شده است و این تعهدات که با شرافت بریتانیا استوار گردیده، جانبداری از یهود و اجحاف در حق صریح اعراب شمرده می‌شود و گذشته از این، برخلاف قوانین عدالت و آزادی است و کلمه اعراب و مسلمانان را در تمام کشورها تحریک می‌نمایند».

در آن مقطع زمانی که انگلستان برخلاف میل اعراب به کوچاندن یهودیان به فلسطین ادامه می‌داد، سفیر ایران می‌نویسد: «امیدوارم اوضاع حاضره خاورمیانه را در نظر گرفته و پیشامدهایی که صلح و آرامش را در این قسمت نگران از جهان تهدید می‌کند، نصب‌العین قرار داده شود، از این رو امیدواریم که دولت محترم انگلستان بی به نتایج تصمیمی مزبور برده و بین این تصمیم و آنچه که اکنون در دست رسیدگی سازمان ملل متحده است، وفق دهد».

البته اکنون ما خوب می‌دانیم که این امیدواری وزیرمختار ایران در عراق، دور از آن چیزی است که آن روزها اتفاق می‌افتاد. آن سال‌ها هیچ‌کس نتوانست جلوی رویاها پیر و دیگر هم‌دستانش را بگیرد تا از پدید آمدن یک کشور جعلی جلوگیری کند.

مشاغل قدیمی

آینه‌بینی در مشهد قدیم

سعیده‌ساجدی‌نیا| مشهد به دلیل وجود مزار مطهر امام‌رضا^(ع)، از قدیم یک شهر مذهبی و دارای احترام بوده است. پرواض است که وجود این موهبت، سبب ایجاد تفاوت‌هایی در آن با سایر ولایات ایران می‌شده است. یکی از این تفاوت‌ها وجود مشاغل‌ی در این شهر بوده که در دیگر شهرها و آبادی‌ها، اصلاً نبوده یا کمتر دیده می‌شده است؛ البته مشاغل‌ی نیز وجود داشتند که علاوه بر ارض اقدس در همه نقاط ایران یافت می‌شدند. در سطرهای بعدی چند نوع از این مشاغل را معرفی می‌کنیم.

- سقا

به‌آن‌ها که آب آشامیدنی را از سرچشمه اصلی یا آب‌انبار برمی‌داشتند و به مشتری‌هایی که برای خرید آب، قدرت مالی داشتند می‌رساندند، «سقا» می‌گفتند و در برابر این کار، مردشان را می‌گرفتند. ایجاد سقاخانه به معنای مکان‌ی آب شرب زائران را تأمین می‌کرده، به حدود ۱۲۰ سال قبل بازمی‌گردد. سقاخانه «اسماعیل طلابی»، باقی‌مانده سقاخانه‌های قدیمی حرم است. آب این سقاخانه‌ها از طریق مشک‌هایی تأمین می‌شد که سقاها از قنات‌های معتبر و معمور مشهد به حرم مطهر حمل می‌کردند.

- دعاگو

کسی که با خواندن دعا و نماز و روزه گرفتن برای اموات امرارعاش می‌کرد، دعاگو نامیده می‌شد. برخی افراد، مبلغی را برای ادای نماز و روزه‌های قضایشان کنار می‌گذاشتند تا یک مؤمن پس از فوتشان، به نیابت از آن‌ها ادای دین کند. دعاگوها بیشتر روزهای سال روزه بودند و از نماز خواندن‌های مکرر، پیشانی‌شان پیینه بسته بود و حتی حج واجب و زیارت عتبات را نیز به نیابت اموات انجام می‌دادند.

- آینه‌بین

آینه‌بینی مانند فال‌بینی و جن‌گیری از کسب و کارهای کاذبی بود که برای تیزهوشی و سرعت انتقال آینه‌بین و ایمان و اعتقاد مراجعان استوار بود. معمولاً کسانی که شیء گران‌بهایی را رگم کرده بودند یا از آن هاسرقت شده بود و از بیگیری‌های پلیس ناامید شده بودند، سراغ آینه‌بین‌ها می‌رفتند. شرط مهم آیین بین‌ها این بود که مال باخته، پس‌برجای‌ای نابالغ و حلال‌زاده را همراهش بیاورد.

- آرسی‌دوز

آرسی به پیاپوش چرمی یا شنه دار قشنگی می‌گفتند که بیشتر شهرنشینان می‌پوشیدند، رویه آن از چرم نرم و نازک مشکی یا قهوه‌ای و زیره‌اش از چرم ضخیم کرمی‌رنگ گاو‌میشی بود. آردوسی دوزها دو گروه بودند؛ برخی رویه و برخی دیگر تخت و پاشنه را درست می‌کردند. بازار پنج شاخه سروپوشیده که بین صحن کهنه و بست بالاخیابان و بازار زنجیر قرار داشت، باتوق اصلی آرسی دوزها بود.